

І. В. Гукалова

*Інститут географії НАН
України
gukalova@online.ua*

СУЧАСНА СТРУКТУРНА ДИНАМІКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Проблема дослідження структурної динаміки якості життя населення (ЯЖН) на територіях різного рівня є продовженням розвитку концепцій просторової нерівномірності, які є відправними і у дослідженнях якості функціонування соціального простору. У цьому просторі формується позиція тієї чи іншої країни [5] або того чи іншого регіону за особливостями формування (так званим «профілем») ЯЖН, за різними методиками виділяються типи регіонів [2], причому ці типи динамічні. Взаємодія будь-якої території з іншими, які утворюють цілісний соціальний простір, може бути виражена через структуру, що складається з різних типів регіональних систем, кожна з яких характеризується особливостями відтворювального механізму ЯЖН. Ця структура видається такою, що не має територіальної прив'язки, однак аналіз потенціалу факторів впливу на ЯЖН, у т.ч. географічних, не дозволяє «відірвати» соціальний простір від простору фізичного.

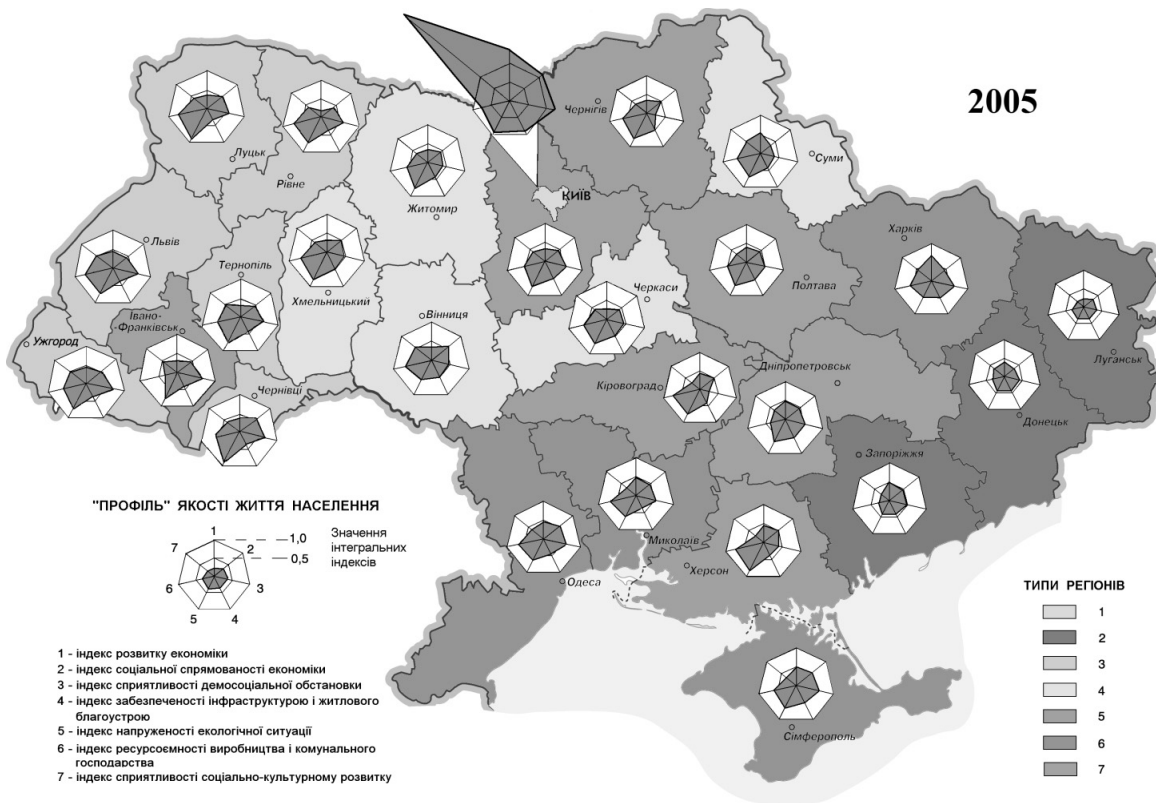
Аналіз регіональних особливостей формування ЯЖН вже давно не є новим для географів. Немало робіт, у т.ч. зарубіжних [7,8], присвячено детальному опрацюванню даної категорії, встановленню чинників впливу на неї. Моніторинг динаміки ЯЖН України у загальнонаціональному та регіональному форматах, як і просторовий аналіз її складових підсистем, визнається не тільки одним з перспективних напрямів науки [4], але і необхідною основою прийняття управлінських рішень, спрямованих на покращення параметрів ЯЖН і попередження різних соціальних ризиків.

Географічні науки розглядають ЯЖН як інтегральну категорію, що визначається багатьма складовими, а саме: здоров'ям і характером відтворення населення, економічними, соціальними, екологічними,

природними та іншими умовами життя, а також суб'єктивною оцінкою індивідумом різних сторін свого життя. Саме географи наголошують на тому, що співвідношення цих складових знаходить цікавий просторовий прояв, «вписане» в контекст історичного освоєння території, підпадає під дію основних територіальних закономірностей взаємодії суспільства і природи.

Загальна функціональна модель життєдіяльності населення на території ідентифікує [зокрема 3, 6] ЯЖН в якості функції життєвого потенціалу соціуму та умов його життєдіяльності. Вона знаходить прояв у результатах життєдіяльності людей і відповідності ресурсів, процесів, засобів і умов життєдіяльності потребам та інтересам населення, а також тим сучасним цінностям, які властиві даному суспільству. Іншими словами, життя людей визначається притаманними їм внутрішнім можливостям жити і активно діяти – життєвим потенціалом населення, і зовнішніми можливостями – властивостями оточуючого середовища, наявних ресурсів, які повинні бути такими, щоб цей потенціал міг бути реалізованим, а результати життєдіяльності мали б високу ймовірність досягнення цілей людьми, які прагнуть цього. Враховуючи те, що процес управління якістю життя розглядається крізь призму збалансованого розвитку, що забезпечує рівні умови для задоволення сьогоденних і майбутніх потреб кожної окремої людини, суспільства і екосистеми, головною його метою повинне стати підвищення рівня розвитку потреб та інтересів кожної окремої людини шляхом створення рівних умов і можливостей для їх задоволення, а також забезпечення свободи вибору людиною способу життя, який не здійснює негативного впливу ані на суспільство, ані на природу.

2005

2011

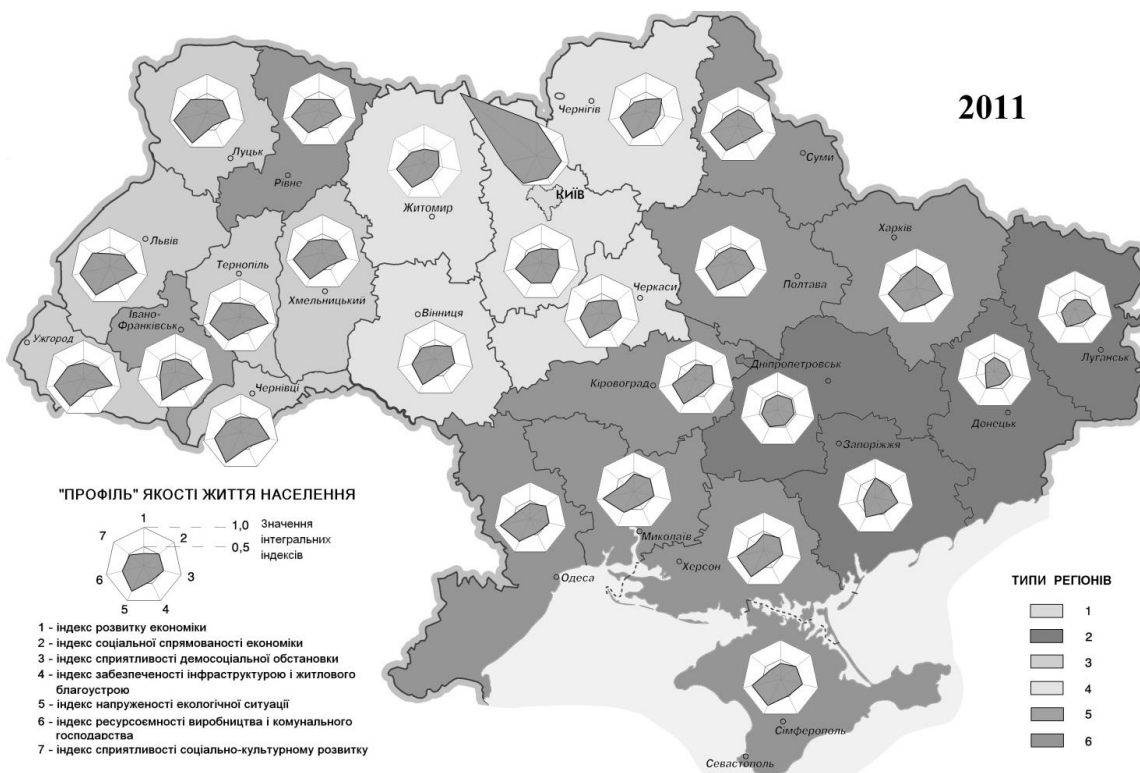

Рис.1. Типи регіонів за специфікою якості життя населення, 2005 і 2011 рр.

Все це було покладено в основу методики оцінки ЯЖН у регіонах України, апробованій на емпіричному матеріалі 2005-2011 рр., що включає більше 120 показників офіційної статистики (включаючи дані вибіркового обстеження домогосподарств). Результатом проведених ієрархічних класифікацій стали моделі, які включали в себе певну кількість типів, виділених на основі позиціювання регіонів України у просторі семи складових індексів ЯЖН – індексу розвитку економіки, індексу рівня соціальної спрямованості економіки, індексу розвитку інфраструктури і житлового благоустрою, індексу напруженості екологічної ситуації, індексу ресурсоемності економіки та індексу сприятливості соціально-культурному розвитку населення. Інтегральну оцінку і відповідну багатомірну типізацію здійснено на основі встановлення ступеня «подібності» співвідношення між даними індексами, кожен з яких характеризує важливу складову життя населення. Індокси об'єднані у «профілі якості життя населення регіонів», які представлені на картосхемах (рис.1) у вигляді пелюсткових діаграм. При нормуванні вихідних показників, «відстань» Києва розраховувалась як його відстань від максимального «регіонального» значення для більш коректної і диференційованої оцінки позицій регіонів і власне столиці. Для встановлення ступеня подібності профілів ЯЖН у регіонах України і виділення, на основі цього, відповідних типів було використано метод ієрархічного кластерного аналізу, виконаного за допомогою програми Statistica 7.0. Отримані дендрограми дозволили провести типізацію регіонів України за специфікою формування ЯЖН у 2005 і 2011 рр.

Аналіз даних 2005 р. у свій час дозволив виділити 7 типів регіонів за специфікою формування якості життя, детально описаних нами у монографіях [1,2]. Звернемо увагу на ті зміни, які відбулися протягом 2005-

2011 рр., які призвели до того, що через 6 років ми констатуємо наявність іншого числа типів регіонів зі своєю специфікою – таких типів у 2011 р. 6 (рис.1). Наголошуємо на тому, що до якості життя регіональних соціумів слід підходити не як до «набору незмінних властивостей», даних населенню регіону самим фактом його соціалізації у певному середовищі життя, в рамках тих чи інших умов, культурних особливостей розвитку тощо, а як до категорії багатомірної, динамічної, тієї, яка знов і знов конструюється.

У 2011 р. картина типів за ЯЖН в географічному плані стала менш фрагментарною і характеризувалась наявністю добре виражених просторових ареалів. Цілком помітні і «виключення» з цієї картини – зокрема, виділена в окремий тип Івано-Франківська, і відокремлена від решти регіонів відповідного типу Рівненська область, однак ці виключення фіксують істотні зміни у показниках розвитку двох західних областей, які, за певних причин, не дозволяють об'єднати їх зі своїми сусідами. Послідовно охарактеризуємо виділені типи.

Тип 1 – столиця держави, яка, як і раніше, являє собою концентроване зосередження соціально-економічних переваг з підкресленою сприятливістю соціокультурному розвитку населення, проте значно гіршою демосоціальною обстановкою і більш низькими показниками розвитку соціальної сфери (хоча і значно меншою ресурсоемністю економіки) у порівнянні з 2005 р. Незважаючи на те, що «контраст» Києва за рядом показників зменшується, він продовжує бути живим доказом постулату, що суспільний розвиток особливо інтенсивний там, де географічне середовище, викликаючи (а іноді провокуючи) зростання потреб, штовхає людину на більш енергійні дії і нагороджує її за таку активність різними благами новітньої цивілізації. Даний тип, зберігаючи свої основні риси, відноситься нами до найбільш динамічного у своєму «профілі» якості життя населення.

Тип 2 – східні промислові регіони України. Цей тип наразі логічно об'єднав чотири області – Донецьку, Луганську, Запорізьку і Дніпропетровську, які «зблизилися» за показниками напруженості

екологічної ситуації (у 2005 р. саме цей індекс «віддалив» Дніпропетровську область від трьох інших), ресурсоемністю економіки і порівняною несприятливістю соціокультурному розвитку населення. Загальний тренд розвитку – позитивний за більшістю індексів, це особливо помітно для Луганської і Запорізької областей, проте непрогресивна структура економіки і низький рівень суспільного здоров'я лишаються головними чинниками, що перешкоджають прогресу у формуванні якості життя у цій групі областей.

Тип 3 – західні регіони України. Цей тип об'єднує 6 областей – Волинську, Львівську, Закарпатську, Тернопільську, Чернівецьку і Хмельницьку. «Профіль» ЯЖН у цих регіонах має ухил у бік екологічних і соціокультурних складових і демосоціальної обстановки, що підтверджується високою життєздатністю населення і сприятливою екологічною обстановкою, яка свідчить про наявність високого потенціалу відтворення ЯЖН. Основний дефіцит цього типу регіонів легко діагностується з пелюсткових діаграм – «западина» на індексі забезпеченості інфраструктурою і житлового благоустрою свідчить про значні дефіцити у комфорті і побутовій облаштованості життя місцевого населення, що також не дозволяє казати про даний тип регіонів як цілком благополучний.

Тип 4 – центральні регіони відносно збалансованості складових якості життя населення. Він компактно об'єднав Житомирську, Вінницьку, Київську, Черкаську, Чернігівську області з наявними дефіцитами по демосоціальній обстановці і за індексом розвитку економіки, решта індексів має значення більші за середні по Україні, у т.ч. показники рівня життя, ресурсоемності економіки і сприятливості соціокультурному розвитку населення. За останніми зазначеними складовими області значно покращили своє становище.

Тип 5 – Івано-Франківська область, позиція якої за індексами є досить сталою і наближеною до «профілів» регіонів 3 типу, проте це – єдина західна область, яка характеризується високими показниками ресурсоемності виробництва і комунального господарства, які радше характерні для східних

промислових областей; також область має серйозні дефіцити за індексом сприятливості соціокультурному розвитку. Ця область і у 2005 р. потрапила в один кластер з Київською, Дніпропетровською і Полтавською областями, проте тепер її позиції дозволяють казати про неї як про окремий тип.

Тип 6 – своєрідний «мегакоридор» з регіонів у напрямку з північного сходу на південь з включенням до нього Рівненської області – найпотужніший тип, що об'єднує загалом 9 регіонів, включаючи АР Крим. Він об'єднує області з середнім і вищим за середній рівнем розвитку економіки і вищим за середній рівень соціальної її спрямованості. Проте тут слід констатувати дефіцити у забезпеченості інфраструктурою і житловому благоустрої, а також – у сприятливості соціокультурної обстановки. Потенціал зміни ЯЖН у цьому типі регіонів слід оцінити як високий, цьому сприяє і географічне положення більшості з них.

Розкиданість значень індексів за різними компонентами показує розмитість меж типів, їх часткове «перекриття» як характерну рису українського соціально-економічного простору. В той же час, можна виділити регіони-ядра, які є відносно усталеними носіями ознак проведеної типізації. На заході це Чернівецька, в центрі – Черкаська, на сході – Донецька області, які географічно віддалені одна від одної. Ці області майже не змінили свої «профілі» ЯЖН протягом шести років (табл.1). Якщо ж оцінювати динаміку змін індексів в цілому, то кластерний аналіз дозволив нам виділити окремі групи регіонів, схожі за характером та інтенсивністю таких змін (табл.1).

Важливо, що найбільш помітні позитивні зрушення відбулися за складовою «сприятливість демосоціальної обстановки» – найбільші у Луганській, Кіровоградській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій областях. Натомість у Києві фіксується серйозне погіршення медико-демографічних показників. Це ж саме стосується і більшості західних областей, традиційно сприятливих за демографічною ситуацією. Проте розкид регіонів за індексом сприятливості демосоціальної обстановки

загалом зменшився.

Табл.1. Зміни у значеннях складових індексів ЯЖН, 2005-2011 рр.

ГРУПИ регіонів за динамікою змін складових ЯЖН	Регіон	Зміна індексів за період 2005-2011 рр.						
		Індекс розвитку економіки	Індекс соціальної спрямованості економіки	Індекс сприятливості демосоціальної обстановки	Індекс забезпеченості інфраструктурою і житлового благоустрою	Індекс напруженості екологічної ситуації	Індекс ресурсності виробництва і комунального госп- дарства	Індекс сприятливості соціально-но-культурному
1	АР Крим	-0,1	-0,03	-0,04	-0,04	0,07	0,14	0,02
	Закарпатська	-0,04	-0,06	0,03	-0,02	0,09	0,2	-0,02
	Львівська	-0,11	0,03	0,01	0,07	0,09	0,04	0
	Одеська	-0,04	0	-0,08	-0,01	0,04	0,18	-0,03
	Харківська	-0,13	0,06	0,06	-0,05	0,19	0,13	-0,03
2	Волинська	-0,01	0,03	-0,02	0,03	-0,03	0,13	0,08
	Дніпропетровська	-0,1	-0,01	-0,09	-0,1	-0,15	0,05	0,02
	Житомирська	0,01	0,02	-0,02	0	-0,05	0,18	0,05
	Івано-Франківська	0,03	-0,02	0,02	0,05	0,02	0,07	-0,03
	Київська	0,02	0,06	-0,11	0,07	-0,15	0,13	0
	Миколаївська	-0,03	0,06	-0,02	0,02	-0,02	0,13	0
	Рівненська	0,09	0,04	-0,06	0,05	-0,06	0,01	0,01
	Чернівецька	0,05	-0,01	0,08	0,05	-0,03	0,08	0
3	Вінницька	0,02	-0,05	0,07	-0,08	0,19	-0,06	-0,08
	Запорізька	0	-0,01	0,12	0,05	0,16	0,03	-0,01
	Луганська	0,03	0,06	0,18	0,03	0,14	0,03	0

	Полтавська	-0,01	0,04	0,14	0	0,11	0,17	0,06
4	Донецька	-0,04	0,01	0,02	-0,07	0,03	-0,09	-0,04
	Кіровоградська	-0,06	0,05	0,23	-0,01	-0,03	-0,11	-0,02
	Херсонська	-0,03	0,02	0,1	0,01	-0,06	-0,03	0,01
	Черкаська	0,04	0,09	0,09	-0,05	0,03	-0,03	0,02
	Чернігівська	-0,04	0,04	0,14	-0,04	0,02	0,04	0,01
5	Сумська	-0,13	0,07	0,27	-0,01	0,03	0,11	-0,11
	Тернопільська	0,05	0	0,17	0	-0,08	0,17	0,06
	Хмельницька	0,03	0,01	0,19	-0,09	-0,02	0,11	0,06
6	м.Київ	-0,34	-0,57	-0,48	-0,08	-0,04	0,25	-0,4

Є позитивні зрушення у зменшенні ресурсоемності виробництва і комунального господарства в Одеській, Житомирській, Полтавській, Тернопільській областях, хоча найбільші вони у Києві. При цьому, найпомітніші зміни в екологічній ситуації зафіксовано у Харківській, Дніпропетровській, Київській, Вінницькій і Запорізькій областях.

Негативним моментом є те, що зміни за складовими – соціальна спрямованість економіки, забезпеченість інфраструктурою і житловий благоустрій, сприятливість соціокультурному розвитку – мінімальні, а отже реального зростання рівня життя, підвищення його комфорту і загальної облаштованості в більшості регіонів України не відбулось. Що стосується соціокультурних аспектів, то культура є засобом формування суспільного життя, державності і зорієнтована на перспективу, тому будь-які економічні, соціальні і технологічні зміни неефективні без повноцінного задоволення культурних потреб, а самі зміни неможливі без достатнього культурного, освітньо-кваліфікаційного рівня людей, які їх здійснюють.

Висновок. Регіони України можуть мігрувати з одного типу ЯЖН до іншого – це об’єктивний процес. Періодична типізація за специфікою ЯЖН важлива для цілей регіональної політики. Адже підтримка засад

інноваційного розвитку і покращення на основі цього екологічної ситуації особливо актуальна для східних промислових областей України, збалансована політика на ринку праці є пріоритетом для західних, а якість «простору» особливо важлива для регіонів зосередження новацій: всі ці постулати підтверджуються емпірично саме через аналіз структурних зрушень у профілях ЯЖН.

Незважаючи на тенденцію зростання окремих показників, що характеризуються ЯЖН, якість її відтворення в багатьох регіонах продовжує відповідати екстенсивній моделі розвитку суспільства, що по-різному відображається на показниках розвитку населення і умов його життєдіяльності. Особливе занепокоєння за період 2005-2011 рр. викликають тенденції погіршення медико-демографічних показників у західних областях України, що свідчить про вплив затяжних факторів економічної кризи (безробіття, спад виробництва, міграційний відтік і соціальне розшарування) на населення. Саме тут має особливе значення і якість соціальної підтримки, і рівень розвитку соціальної інфраструктури, фінансові можливості обласних бюджетів, і ряд інших важливих факторів.

Кажучи про перспективи розвитку більшості областей, слід відзначити їх більш високе положення у нових рядках показників та відповідних індексів, хоча навряд чи це можна розглядати як початок усталених змін ЯЖН. В подальшому варто спиратися на масив соціологічної інформації в якості додаткового інструменту і вкрай інформативного джерела моніторингу умов життя і стану населення.

Література

1. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: монографія / Інститут географії НАН України. – К., 2009. – 347с.
2. Качество жизни в регионах России и Украины: общественно-географические исследования. Монография / Институт географии им. В.Б. Сочавы СО РАН. Институт географии НАН Украины. – Иркутск – Киев. Изд-во Института географии им. В.Б. Сочавы СО РАН, 2010. – 147 с.
3. Лебідь Н.П. Соціально-екологічні аспекти розвитку території (суспільно-географічне дослідження на прикладі України). Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 1995. – 24 с.
4. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Всеукраїнська конференція «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» // News Biosphere Reserve "Askania Nova", vol. 11, 2009. – С.182-183.
5. Садовая Е.С., Сауткина В.А. Качество жизни населения мира: измерение,

тенденции, институты. – М.: ИМЭМО РАН, 2012. – 208 с.

6. Фашевский Н.И., Палий Т.М., Немченко М.П., Старостенко А.Г. Территориальная организация жизнедеятельности населения. – К.: Наук. думка, 1992. – 136 с.

7. Zapf, W. (1984). Individuelle Wohlfahrt: Lebensbedingungen und wahrgenommene Lebensqualitaet. In: Glatzer, W. and Zapf, W. (eds.) Lebensqualitaet in der Bundesrepublik, Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York, pp.13-27.

8. Andraško, I. (2009). The role and status of geography in the quality of life research. In: Geodny Liberec 2008 : sborník příspěvků. Ed. Václav Poštolka, Zdeněk Lipský, Klára Popková, Jiří Šmída. Liberec: Technická univerzita, pp. 210-215.